

Toimijatest ja sotsialiseerimisest Eesti arheoloogia historiograafias

Et kõik kohe alguses ausalt ära rääkida, peaks alustama sellest, et arheoloogia historiograafia on valdkond, millega iga arheoloogiat õppiv üliõpilane puutub kokku kohutavalt palju. Kuidas see toimub, üritan allpool veidi lahti kirjutada.

Kõigepealt aga peaksin välja tooma, et suur osa kirjutatust põhineb isiklikul kogemusel ja arvamustel, ning et veenvaid retoorilisi tõendeid, ning kümnesse tabavaid tsitaate pole lihtsalt kuskilt võtta¹. Tekstist paistab tõenäoliselt ka läbi mu isiklik seisukoht, et Teadust ja Tõde pole olemas ja kogu teaduslik loomingu protsess on üks lõpmata volav sündmuste ja asjaolude jada, paindlike ja muutlike reeglitega mäng, mitte sugugi Väga Tõsine Tegevus.

Kuid nüüd tagasi historiograafia juurde.

Bakalaureuse- ja magistriastme arheoloogia õppekavas on terve hulk loengukursusi (tegelikult, enamus loetavaist) mille alguses pühendatakse loeng (tõenäolisemalt) või kaks (harva) historiograafiale. Historiograafia all võib üldisemas tähenduses mõista arheoloogia kui distsipliini enda ajalugu.

Tavaliselt toimub historiograafia tutvustus nii: arheoloogia ajalugu jagatakse perioodideks. Siis tuuakse iga perioodi ajaliste piiride sees välja olulisemad uurimistööga tegelenud inimesed ja asutused, ilmunud trükised ning arheoloogiat puudutavad riiklikud otsused ja seadused. Lisaks tuleks mainida, et enamus Eesti arheoloogia historiograafiat tutvustavast materjalist kordub erinevate loengukursuste käigus, nii et on võimalik kuulda põhijoontes sama materjali erinevate õppejõudude esituses mitmeid kordi. Teiste maade arheoloogia historiograafiat tutvustatakse eelpoolkirjeldatud skeemile (inimesed, asutused, trükised...) sarnaselt.

Isikliku tähelepanekuna pakun, et umbes pooled õppejõududest eeldavad, et historiograafia on ülimalt oluline ja huvitav teema. Teine pool arvab samuti, et historiograafia

¹ Viimast ka puhtfüüsilistel põhjustel: raamatud, mis ma palusin Eestist saata, ei jõudnud kohale, ja ainuke raamat, mis mul failidena kaasas on, Eesti Arheoloogia Ajaloo võrguväljaanne, esindab kõige uuemat ja teadusfilosoofiast mõjutatumat lähenemist üldse. Paljusid distsipliiniseseid vaatekohti ja mõjutusi, nt arheoloogia ajaloo periodiseerimist on seal väga huvitavalt „kõrvalt jälgitud”.

on ülimalt oluline teema, ainult et kohutavalt igav, ja lõpetab esimese loengu peaaegu et kergendatult ohates „nüüd sai *see* osa läbi, nüüd võib asja kallale asuda”.

Üliõpilased kipuvad suhtuma historiograafia loengutesse pigem viimatinimetatud moel, arvates, et tegu on millegi igavaga. Kui käib tavapärase küsimuste-vastuste vahetus nooremate ja vanemate üliõpilaste vahel eksamisessiooni lähenedes, on üks „hoiatusi” mida osade õppejõudude kohta enne eksamit jagatakse: „ta küsib historiograafiat”, „ta küsib nimesid”. Eksamiks kordamise puhul see hoiatus küll tavaliselt ei aita, sest konspekti algusesse kritseldatud nimede, aastaarvude ja võõrkeelsete pealkirjadega väljaannete rodu tundub tõesti ebahuvitav. Lihtsam on kirjapandust lihtsalt silmadega üle libistada ja loota, et seda eksamil ei küsita. Lisaks, kuna tegu on tõenäoliselt kõige esimese loengu materjaliga, on see kindlasti kõige enam meelest läinud. Ise mäletan mitmeid kordi, kui olen meeleheitlikult üritanud eksamil mälust leida mõnd nime või mõnd vana võõrkeelse teose pealkirja, ja no mida ei tule, seda ei tule.

Tõenäoliselt pole siiski ühtki ajaloo bakalaureuseastme lõpetanut, kes ei oskaks Eesti arheoloogia ajalugu vastavalt õpetatule periodiseerida, või ei teaks, kes on Jaan Jung. Kordamine on tarkuse ema ja need teadmised saavad igaühele pähe taotud - kas kolmandal, neljandal või viiendal õppimiskorral, see pole lõppkokkuvõttes ju tähtis.

Sellest tuleneb järgmine väide. Igav või mitte, hädavajalik või mitte, Eesti arheoloogia historiograafia on midagi, mida iga arheoloogia eriala lõpetanu tunneb. See on midagi, millele vastavalt ta oskab paigutada teatud sotsiaalsesse ja poliitilisse konteksti erinevate autorite teoseid, oskab vähemalt umbkaudu otsustada, kas neid väärtustada või mitte hinnata, kasutada või mitte kasutada, tsiteerida või mitte tsiteerida, ilma neid kordagi lugemata. Historiograafia on üpris tugev ja aktiivselt kasutatav sotsialiseerimise vahend.

Järgnevalt üritan lühidalt kirjeldada historiograafia sisu ja mõjutusi kolmes erinevas alapunktis: Perioodid, inimesed, riik. See jaotus põhineb ülaltoodud historiograafia õpetamise skeemil, mis vaatleb nimetatud nähtusi arheoloogia peamiste olemispõhjuste ja mõjutajate, seega toimijatena.

Perioodid

Eesti arheoloogia arengulugu jagatakse selle kirjeldamisel ja õpetamisel tavaliselt perioodideks vastavalt Eesti kultuuriajaloo perioodideks jaotamisele: baltisaksa haritlased, 19. sajandi „ärkamisaeg”, esimene Eesti Vabariik, Nõukogude aeg, lähiajalugu. Pole vist vaja eraldi välja tuua, kuidas selline jaotus on juba iseenesest teravalt eraldav ja teooriast laetud. Üksteisest eristuvad aga perioodide eksternaalne ja internaalne jaotus, samuti see, mida keegi loeb Eesti arheoloogia/teaduse² alguspunktiks.

N-ö eksternalistliku vaatepunkti eelistajad toovad historiograafia teemas tavaliselt esmalt/esmatähtsana välja perioodisisesed erinevad ajaloolised olud - riigikord, sotsiaalne ebavõrdsus, ideoloogilise peasuuna mõju ja surve, ühiskondlik tellimus - ja kuidas need mõjutasid arheoloogia arengut. Selle lähenemise võiks lühidalt kokku võtta nii: „Arheoloogia hetkel *n* kujunes selliseks, sest seda mõjutasid perioodi X asjaolud Y, Z...” Sellised käsitlused on enamuses, sest Eesti ajalooteaduse arengut on kombeks vaadata läbi eksternalistlike mõjutuste.

Teine variant on internalistlik - vaadelda historiograafiat distsipliinisese arengu kaudu. Sellise vaatenurga eelistajad keskenduvad intensiivsemalt isikutele ja asutustele kui toimijatele, uurimustööle, sellele, kuidas arheoloogiaga tegelejad tõlgendasid enda jaoks sobivalt väliseid mõjusid. Järelikult vastandub selline lähenemine tugevale eksternalistlikule käsitlusele (näiteks sobiks allpool olev tsitaat).

- „Väliselt ja formaalselt võimaldab see küll periodiseerida arheoloogia uurimisajalugu vastavalt (riikluse ja rahvuse) poliitilistele arengutele, kuid nagu allpool näeme, on arheoloogia sisuline areng kulgenud mõnevõrra teisiti: vahel poliitilisi ümberkorraldusi ennetades, vahel neile pikalt järgi lohisedes. Nii oli materialistlik ühiskonnakäsitlus meie muinasteaduses levinud ammu enne marksismi ametlikku ja sunniviisilist juurutamist 1940. aastatel. Teiselt poolt, Eesti riigi häving 1940 ei tähendanud eestluse ideoloogia, kultuuri ja minevikukontseptsioonide täielikku kokkuvarisemist samal aastal, vaid nende nähtuste küllaltki pikka edasi kestmist ja aeglast deformeerumist.”³

² Peaks lisama, et Eesti arheoloogia alguspunkti ja Eesti professionaalse arheoloogia alguspunkti nähakse tavaliselt üksteisest erinevat, ning ka see, missugused sündmused/isikud neile täpselt viitavad, pole kindlat kokkulepet.

³ Valter Lang, Arheoloogilise uurimistöö ajalugu (kuni 1980. aastate lõpuni), Arheoloogiline uurimistöö Eestis 1865–2005, <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm>, 1-2

Mõlemad käsitlusviisid aga jagavad distsipliini arengu vastu vaidlemata ülal toodud etappideks, mille puhul suurim varieeruvus on lihtsalt neile üldiste nimede andmises. Kuid see on peaaegu et tähtsusetu. Kasvõi õpetamisprotsessi käigus polegi tavaliselt vaja historiograafia perioode kindlalt „pealkirjastada”, piisab nende ajalisest ja sisulisest määratlemisest. See tähendab, et vastavaid perioode võiks nimetada historiograafia „mustaks kastiks”, selle vaidlustamatuks alusraamistikuks, milles tegevus toimub.

Veel võiks lisada, et teravalt eristuvaid ja üksteisele vastanduvaid eksternalistlikke ja internalistlikke käsitlusi pole Eesti arheoloogia historiograafias olemas⁴. Mingil määral kattuvad üksteisega kõik käsitlused, küsimus on pigem rõhu asetamises teatud liiki toimijatele. „Kumb on olulisem mõjutaja, kas üksik või üldine toimija” on aga üpris „muna ja kana” tüüpi küsimus, mille ümber põlvkonnad teadlasi on keerutanud ja jäävadki keerutama.

Mis on sellel kõigel pistmist sotsialiseerimisega?

Historiograafia ühtne ja „musta kastina” toimiv periodiseering ja sotsiaalsete faktorite tugev rõhutamine nii eksternalistlikes kui internalistlikes käsitlustes loob igale üliõpilasele esmatasandi, millelt alustada iseseisvat uurimist, mõtlemist ja tõlgendamist. See annab kaudselt teadmise, millised tõlgendused on hetkeseisul aktsepteeritavad ja millised mitte, milliseid peetakse progressiivseteks ja milliseid nähakse üksnes perioodi X sotsiaalse surve produktina. See teadmine annab omakorda käitumisjuhiseid, kuidas kirjutada, nii et võib öelda, et iseloomulik periodiseerimine aitab luua Eesti arheoloogia uurimistöo fronti.

Inimesed

On inimesi, ilma kelleta Eesti arheoloogia historiograafia läbi ei saa. Ehk siis, inimesed, kellele „kuuluvad” märkimisväärsed saavutused. Alusepanijad, edasiarendajad, õpetajad ja juhendajad, amatöörid ja professionaalid, eestlased ja välismaalased. Need, keda nähakse professionaalsete teaduse tegijate, teadlastena, ja need, keda ei nähta.

Viimane jaotus on veidi ebakindel, varieeruv - näiteks nimetatakse arheoloogiale kui teaduslikule distsipliinile alusepanijaiks kord 19. sajandi lõpu baltisaksa uurijaid, kord 1920.

⁴ Ma võin eksida - praegune asukoht: Voronež, homme: mets Moskva lähedal, kontrollida pole võimalik - kuid oletan, et kui selliseid käsitlusi on, on nad pigem marginaalsed ja tundmatud.

aastate esimesi eestlastest arheolooge. Eristamispõhjus paikneb tõenäoliselt iga historiograafia edasiandja jaoks isiklikul ideoloogilisel pinnal (mis on kellegi jaoks „teadus”, „teaduslik”, „professionaalne“?). Seetõttu on alapunkti pealkiri ka „inimesed”, mitte „uurijad” või „teadlased”. Võiks siinkohas lisada, et mul puudub isiklik arvamus sellest, milline oleks „õige” eristusviis.

Historiograafiat võiks nimetada ka „kangelaste looks”(termini TVT käsitlest võttes), kuid need kangelased pole kunagi olnud ainsad ega tähtsaimad toimijad. „Kangelane” on ennekõike inimene, kes elab oma perioodi raamistikus, oma sotsiaalses kontekstis, ning käitub sellele vastavalt. Sellest hoolimata on ta aktiivne teisiti/mõtteleja ja uuenduste sisseviija, pigem looja kui alalhoidja, pigem mees kui naine. „Kangelane” viib oma tegudega distsipliini arengut edasi, ja võib väita, et mida rohkem ta mõjutab oma tegevusega distsipliini üldist võrgustikku/struktuuri, seda „suurem” kangelane ta on. Siin tuleb muidugi mängu ka küsimus, mida praegusest hetkest tagasi vaadates peetakse distsipliini jaoks arendamiseks/ positiivseks, väärtuslikuks tegevuseks, ja mida mitte.

Teemast kõrvale põigates, naistest Eesti arheoloogia historiograafias palju ei räägita ega kirjutata. Neist justkui libisetakse häbelikult ja kiirustades üle. Ometi olid nad olemas ja tegutsesid - minu teada oli üldse esimene arheoloogia eriala lõpetanud eestlane Marta Schmiedehelm - ning nende tegevusest tahaks rohkem teada. Võimalik, et probleem on selles, et ma pole lihtsalt näinud vajalikke kirjutisi (millist küsimust ei saa jällegi puhtfüüsilistel põhjustel kontrollida). Kuid kõigis historiograafia loengutes ja siiani nähtud raamatutes on naisarheoloogidesse puutuv info olnud väga napp ja lakooniline, „lõpetas ülikooli, õpetas, töötas siin ja seal” stiilis, samal ajal kui tavapäraste „kangelaste” motivatsiooni ja tegevuse üle armastatakse pikalt arutleda. Seega pole vastava informatsiooni kättesaadavus mees- ja naisarheoloogide tegevuse kohta ikkagi samal tasemel.

Ja see on kurb, sest kannab endas kehva alatooniga sõnumit - kui sa oled naine, siis sind ei ole (teaduses) olemas, tee mis tahad. Sotsialiseerimise seisukohalt on selline sõnum ülioluline ja seega on tegu - tahtliku või tahtmatu - diskrimineerimisega.

Veel võiks välja tuua huvitava joone mõningais uutes historiograafia käsitlustes, kus Eesti arheoloogid jaotatakse põlvkondadeks, mida selgelt eristatakse ja vastandatakse. Ühte põlvkonda kuuluvad periodiseeringu kohaselt määratud ajavahemiku tegevarheoloogid, kes historiograafia järgi jagavad ka sarnast teoreetilist teadus- ja uurimistöö aluspõhja. Tegemine on omamoodi internalistliku lisaperiodiseerimisega eelnevas alapunktis kirjeldatud ajaloosündmuste või teooria arengu järgi jaotamise kõrvale. Eri põlvkondade vahele

tõmmatakse piirid ja nähakse neid (Kuhni mõiste kohaselt) teoorias ühismõõdututena. Näiteks üks tsitaat:

- „Thomas S. Kuhn (1970) kasutab *teooriate ühismõõdutuse* mõistet, iseloomustamaks olukorda, kus teadlased kasutavad küll sarnaseid mõisteid ja kirjelduskeeli, kuid aru saavad neist täiesti erinevalt. Täiesti erinevais teaduskeskkondades arenenud arheoloogiate kohtumine 1990. aastate algul põhjustas kogu senises Eesti arheoloogias ilmselt kõige emotsionaalsema ja valulikuma ühismõõdutustega teooriate kokkupõrke.⁵”

Trükised, väljaanded on aga vaieldamatult seotud inimeste ja põlvkondadega, ning tekivad nende tegevuse tagajärjel. Iga oluline koguteos, iga väljaantud arheoloogiateemaliste kirjutiste sari seostub historiograafias nii oma autorite kui ka põlvkondadega, ning väljendab otseselt mitte üksnes nende tegevust vaid ka olemust.

Riik

Riik on arheoloogia historiograafias ülimalt tähtis eksternaalne toimija.

Riik tingib oma tegevusega professionaalse arheoloogia olemasolu või selle puudumise. „Tõeliste” uurimisasutuste ja teadlastena nähakse arheoloogia arenguloo käsitlustes ennekõike neid toimijaid, kellele on riiklike institutsioonide poolt antud õigus ja kohustus just seda olla. Riigi poolt distsipliinile antud õigused ja kohustused on määratud nii arheoloogiat puudutavate seadustekstide kui ka riiklike asutustega, mille tegevus on arheoloogiaga seotud. Riik loob ise algsed seosed enda ja distsipliini vahele, arheoloogial on aktiivse tõlgendaja ja muutja roll.

Riigile endale on ideaaljuhul andnud võimu rahvas. See annab talle kui toimijale õiguse teha otsus, et arheoloogia kui distsipliin on teadus ja on vajalik, samuti õiguse juhtida arheoloogide tegevust. Kuna rahvas = riik, siis riigi otsus arheoloogia vajalikkuse kohta vastab ideaalis ühiskondlikule tellimusele. Arheoloogid kui teadlased täidavad seda tellimust oma tööga. Nii riigil kui teaduslikul distsipliinil on oma ühiskondlikud õigused ja kohustused, mida nad täidavad. Kuigi siia ei saa lisada „ja nad elasid õnnelikult ja kui ära ei ole surnud, elavad siiani”, nähakse sellist suhet/seost historiograafias võrdlemisi hästi toimivana.

Kuid igas suhtes on ka omad probleemid. Eelnev seoste võrgustik katkeb kohe, kui „riik” vastandatakse „rahvale”, kui üks ei anna teisele võimu, milliseks perioodiks on Eesti

⁵ Marge Konsa, Arheoloogia Eestis 1991–2005, Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005, <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm>, 5

arheoloogia historiograafias Nõukogude okupatsiooni aeg. Selle perioodi jooksul rõhutatakse võrreldes varasema toimimisega rohkem vastandumist, eristumist. Kui varem toimiti läbi sidemete riigiga, siis nüüd toimitakse *hoolimata* sidemetest riigiga. Riik ja distsipliin töötavad toimijatena kord käsikäes, kord teineteisele vastu. Pealesurutav riiklik ideoloogia on distsipliini üks suuremaid probleeme, kuna takistab tema arengut jne. Distsipliini siseselt eristatakse sikud-lambad stiilis ka osad uurijad/teadlased, kes töötavad rangelt riikliku/vastandliku ideoloogia piires ja vastandatakse neid ülejäänutele.

Eesti Vabariigi taastamisega tekib taas esimesena kirjeldatud, paremini funktsioneeriv side. See on küll pidevas muutumises, kuid Nõukogude perioodi kirjeldamisel historiograafias kasutatav pidev vastandamine kaob.

Eelpoolkirjeldatud on jällegi selge sotsialiseeriv mõju igale historiograafia õppijale, kes õpib „nägema” riigi ja arheoloogia kui toimijate omavahelist suhet, ning erinevate teadlaste kui üksiktoimijate tegevust selle suhte taustal ja kaudu. Ühesõnaga, tegu on jällegi hindama õppimisega.

Eesti arheoloogia historiograafia on teema, mida iga arheoloogia eriala lõpetanu tunneb. Usun, et historiograafia on üpris tugev ja aktiivselt kasutatav distsipliinisene sotsialiseerimise (õppe)vahend. Oma eesmärgi täidab ta, kirjeldades erinevate toimijate, nende tegude ja omavaheliste seoste kaudu seda, milline arheoloogia oli, ja milline ta on.

Olulised on nii inim- kui mitteinimtoimijad. Arheoloogia arenguloo periodiseerimise kaudu muutuvad perioodid ise vaidlustamatuiks, tugevaiks toimijateks, mille kirjeldus on hindamist õpetav. Inimtoimijate tegevus on tugevalt seotud perioodide poolt määratud eksternaalsete faktoritega, ning nende tegevuse erinevate aspektidega. Perioodi nähakse kui määravat, kuid inimest kui arendavat toimijat. Riik kui toimija tingib professionaalse arheoloogia olemasolu. Riigi ja distsipliini omavaheline suhe on aga muutlik.

Nende toimijate omavaheliste seoste ja nende moodustatud võrgustiku kaudu, õpib historiograafiaga tutvuja kaudselt tõmbama piire erinevate jaotuste vahele Eesti arheoloogias: teaduslik/mitteteaduslik, amatöörlik/professionaalne, väärtuslik/mitteväärtuslik, ning ka seda, milline loometöö on aktsepteeritav. Seega on tegu olulise sotsialiseeriva valdkonnaga, mille antavad hinnangud ja eeldused väärriks sügavamalt (enesele)teadvustamist ja uurimist arheoloogide endi poolt.